

Sygn. akt V CSK 367/16

WYROK W IMIENIU RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Dnia 25 kwietnia 2017 r.

Sąd Najwyższy w składzie:

SSN Władysław Pawlak (przewodniczący, sprawozdawca)

SSN Barbara Myszka

SSN Anna Owczarek

w sprawie z powództwa S.W.

przeciwko A.W.

o zapłatę,

po rozpoznaniu na posiedzeniu niejawnym w Izbie Cywilnej

w dniu 25 kwietnia 2017 r.,

skargi kasacyjnej powoda od wyroku Sądu Apelacyjnego w [...]

z dnia 22 stycznia 2016 r., sygn. akt I ACa .../15,

**uchyla zaskarżony wyrok w punktach dwa, trzy i cztery
(2, 3 i 4) i w tym zakresie sprawę przekazuje Sądowi
Apelacyjnemu w [...] do ponownego rozpoznania
i orzeczenia o kosztach postępowania kasacyjnego.**

UZASADNIENIE

Powód S.W. w pozwie skierowanym przeciwko pozwanej A.W. domagał się zasądzenia kwoty 222 000 zł, z ustawowymi odsetkami od dnia 1 grudnia 2011 r. do dnia zapłaty z tytułu zachowku po matce M.W.. W toku procesu przed Sądem pierwszej instancji cofnął pozew za zrzeczeniem się roszczenia w zakresie kwoty 126 666,67 zł.

Wyrokiem z dnia 6 lipca 2015 r., Sąd Okręgowy w [...] umorzył postępowanie co do kwoty 96 333,33 zł oraz zasądził od pozwanej na rzecz powoda kwotę 56 666,50 zł z ustawowymi odsetkami od dnia 8 marca 2012 r. do dnia zapłaty. W pozostałej części powództwo oddalił oraz rozliczył koszty sądowe i koszty procesu.

Powyższe rozstrzygnięcie zapadło w następującym stanie faktycznym ustalonym przez Sąd pierwszej instancji.

T. W. - ojciec powoda i dziadek pozwanej, zmarł w dniu 17 lipca 1979 r. Postanowieniem z dnia 20 listopada 1984 r., Sąd Rejonowy w [...] stwierdził nabycie spadku po nim na rzecz żony M.W. oraz synów W. W. i S.W. po 1/3 części. W skład spadku po T. W. wchodziła nieruchomość położona w [...] przy ul. G. 35, która stanowiła przedmiot majątku wspólnego jego i żony M.W.. Od 1982 r. nieruchomość tą zajmowali M. W., jej syn W., jego żona H. i córka - pozwana A. W.

Umową notarialną z dnia 3 marca 1998 r. M.W. i W.W. dokonali częściowego działu spadku po T.W. i zniesienia współwłasności przedmiotowej nieruchomości w ten sposób, że M.W. przeniosła na syna W. swój udział w tej nieruchomości wynoszący 4/6 części i zastrzegła sobie prawo bezpłatnego i dożywotniego zamieszkiwania w budynku będącym przedmiotem tej czynności prawnej. W następstwie powyższej umowy współwłaścicielami przedmiotowej nieruchomości byli W.W. w 5/6 częściach i powód S.W. w 1/6 części.

W.W. zmarł 21 sierpnia 2005 r. a spadek po nim na podstawie ustawy nabyły żona H.W. oraz córka A.W., co zostało stwierdzone postanowieniem Sądu Rejonowego w [...] z dnia 1 lutego 2006 r.

W dniu 25 grudnia 2011 r. zmarła M.W.. Postanowieniem z dnia 29 czerwca 2011 r., Sąd Rejonowy stwierdził spadek po niej na podstawie ustawy na rzecz powoda i pozwanej po połowie. Ponieważ w skład masy spadkowej po zmarłej nie wchodziły żadne wartościowe składniki majątkowe, powód nie otrzymał z tytułu spadku przysporzenia majątkowego.

Nieruchomość przy ul. G. 35 w [...] stanowi działkę gruntu nr 119/1 o powierzchni 454 m², obręb Z., zabudowaną jednorodinnym budynkiem mieszkalnym o powierzchni mieszkalnej ok. 90 m² i wartości 680 000 zł.

Postanowieniem z dnia 13 czerwca 2012 r., Sąd Rejonowy w [...], ustalając, że udziały H.W. i A.W. w tej nieruchomości wynoszą po 5/12 części, zaś udział S.W. 1/6 części, dokonał zniesienia współwłasności, podziału majątku wspólnego H.W. i zmarłego W.W. oraz działu spadku po M.W. w ten sposób, że przyznał prawo własności tej nieruchomości na rzecz H.W. i A.W. po połowie, zasądzając od nich na rzecz S.W. spłaty po 51 327,59 zł. Sąd Okręgowy w [...] w wyniku apelacji S.W. podwyższył te spłaty do kwot po 56 583,33 zł.

W rozważaniach prawnych, Sąd pierwszej instancji przyjął, że prawo powoda do otrzymania zachowku wynika z art. 991 § 1 k.c., gdyż należy on do kręgu osób uprawnionych z tego tytułu. Został on powołany do spadku po M.W. w połowie na podstawie ustawy. Nie otrzymał jednak należnego mu zachowku, bowiem w masie spadkowej nie ma składników majątkowych, przedstawiających realną wartość i mogących pokryć równowartość uprawnień powoda do zachowku, gdyż umową z dnia 3 marca 1998 r., M.W. przeniosła na rzecz W.W. udział w tej nieruchomości wynoszący 4/6 części, zastrzegając sobie prawo bezpłatnego i dożywotniego zamieszkiwania w budynku znajdującym się na tej nieruchomości. Sąd uznał, że była to umowa darowizny, ponieważ W.W. nie zobowiązał się do żadnych świadczeń wzajemnych, natomiast prowadził z matką wspólne gospodarstwo domowe, stale z nią zamieszkiwał, a także z uwagi na jej niskie dochody był zobowiązany do jej alimentacji. Zastrzeżenie przez M.W. prawa bezpłatnego i dożywotniego zamieszkiwania w budynku nie stanowiło ekwiwalentu za przeniesienie własności, ani też istotnego elementu umowy. Prawo to nie zostało

ukształtowane jako służebność, względnie prawo dożywocia, gdyż strony nie dokonały jego wpisu do księgi wieczystej (art. 910 § 1 k.c.).

W ocenie Sądu Okręgowego podstawą prawną dochodzonego przez powoda roszczenia o zachowek przeciwko A.W. jest art. 1000 § 1 k.c. a nie art. 991 § 2 k.c. W związku z tym, że spadkodawczyni rozporządziła całym swoim majątkiem w drodze darowizny, uczynionej na rzecz poprzednika prawnego pozwanej, to jest ona zobowiązania do pokrycia zachowku, w takim udziale, w jakim nabyła po nim spadek, czyli w połowie, bowiem po W.W. został dokonany dział spadku.

Odsetki od należności głównej Sąd Okresowy zasądził począwszy od dnia następnego po doręczeniu odpisu pozwu pozwanej.

Apelacje wywiodły obie strony. Pozwana zaskarżyła wyrok Sądu pierwszej instancji w zakresie, w jakim zostało uwzględnione powództwo i domagała się jego zmiany przez oddalenie powództwa, ewentualnie obniżenie zasądzonej kwoty do 28 333,25 zł i określenie daty płatności na dzień wydania wyroku. Z kolei powód zaskarżył wyrok w zakresie, w jakim zostało oddalone powództwo i domagał się jego zmiany w tej części przez zasądzenie dodatkowo kwoty 56 666,66 zł z ustawowymi odsetkami od dnia 8 marca 2012 r.

Zaskarżonym wyrokiem Sąd Apelacyjny w [...] zmienił wyrok Sądu Okręgowego w zakresie zaskarżonym przez pozwaną w ten sposób, że oddalił powództwo oraz oddalił apelację powoda.

Sąd drugiej instancji analizując wskazaną przez powoda podstawę prawną dochodzonego roszczenia, wyjaśnił, że w stanie faktycznym tej sprawy nie może mieć zastosowanie art. 991 § 2 k.c., gdyż skutek darowizny dokonanej przez M.W. na rzecz W.W., wartość majątku spadkowego po niej wynosi zero, a zatem powód nie może otrzymać zachowku od spadkobiercy. W związku z tym należy odwołać się do przepisu art. 1000 § 1 k.c. Jakkolwiek W.W. zmarł przed spadkodawczynią M.W., ale jego odpowiedzialność jako obdarowanego nie może być traktowana jako ściśle związana z jego osobą (art. 922 k.c.). Sąd drugiej instancji podzielił ocenę prawną Sądu pierwszej instancji odnośnie do kwalifikacji prawnej umowy z dnia 3 marca 1998 r. jako umowy darowizny. Uprawniony do zachowku może subsydiarnie

kierować swe roszczenie w stosunku do spadkobierców obdarowanego, a zatem pozwana stała się odpowiedzialna za zapłatę tego zachowku. Mimo to, powództwo podlega oddaleniu, gdyż jak wynika z art. 1000 § 1 zd. 2 k.c. obdarowany jest zobowiązany do zapłaty sumy z tytułu uzupełnienia zachowku tylko w granicach wzbogacenia będącego skutkiem darowizny, a tymczasem pozwana nie wzbogaciła się na skutek darowizny dokonanej przez M.W., bowiem gdyby nie została dokonana sporna darowizna, to stan majątkowy pozwanej byłby tożsamy ze stanem obecnym. Pozwana na skutek umowy darowizny w 4/6 częściach nieruchomości ostatecznie doszła do dziedziczenia po ojcu w 2/6 częściach (tj. w zakresie tego, co jej ojciec nabył od matki) oraz w 1/12 części (czyli w zakresie tego, co jej ojciec nabył po swoim ojcu T.W.), a zatem stała się współwłaścicielem w 5/12 częściach. W sytuacji, gdyby M.W. nie darowała synowi W.W. udziału w 4/6 częściach, to i tak udział w tej nieruchomości po śmierci M.W. dziedziczyłaby pozwana w 2/6 częściach oraz powód w 2/6 częściach. Pozwana mając dodatkowo udział 1/12 części po ojcu W.W. (który nabył po swoim ojcu), ostatecznie stałaby się właścicielką udziału w 5/12 części.

W skardze kasacyjnej powód zaskarżył wyrok Sądu Apelacyjnego w części, tj. w zakresie oddalającym powództwo o zasądzenie kwoty 56 666,50 zł wraz z odsetkami ustawowymi od dnia 8 marca 2012 r. do dnia 31 grudnia 2015 r. oraz ustawowymi odsetkami za opóźnienie od dnia 1 stycznia 2016 r. do dnia zapłaty; w zakresie, w jakim została oddalona jego apelacja co do kwoty 56 666,66 zł z ustawowymi odsetkami od dnia 8 marca 2012 r. do dnia 31 grudnia 2015 r. oraz ustawowymi odsetkami za opóźnienie od dnia 1 stycznia 2016 r., a także co do rozstrzygnięcia o kosztach postępowania apelacyjnego.

Zarzucił naruszenie prawa materialnego, tj. art. 991 § 1 i 2 k.c., przez uznanie, iż dotyczy on wyłącznie sytuacji, gdy spadkobierca uzyskał przysporzenie majątkowe ze spadku oraz w sytuacji, gdy pozwana posiada status spadkobierczyni; art. 1000 § 1 zd. 1 i 2 k.c. w zw. z art. 405 k.c., przez przyjęcie, że przesłanka niemożności otrzymania zachowku od spadkobiercy zostaje spełniona już w przypadku, gdy stan aktywów spadku nie wystarcza na pokrycie zachowku, bez względu na zasady dotyczące odpowiedzialności spadkobiercy za długi spadkowe i przez uznanie, iż wzbogacenie będące skutkiem darowizny

nie zachodzi, pomimo posiadania przedmiotu darowizny, z tego względu, iż osoba wzbogacona mogłaby hipotetycznie uzyskać przedmiot darowizny wskutek bezpośredniego dziedziczenia, gdyby nie nastąpiła darowizna, a także zarzucił naruszenie art. 1000 § 2 k.c., określającego granice odpowiedzialności osoby obdarowanej w sytuacji odpowiedzialności na zasadzie art. 1000 § 1 k.c.

We wnioskach skargi, powód domaga się uchylenia wyroku Sądu drugiej instancji w zaskarżonym zakresie i przekazania sprawy temu Sądowi do ponownego rozpoznania.

Sąd Najwyższy zważył, co następuje:

Stosownie do art. 991 § 1 k.c. uprawnionymi do zachowku są zstępni, małżonek oraz rodzice spadkodawcy, którzy byliby powołani do spadku z ustawy. Wysokość należnego zachowku, jeżeli uprawniony jest trwale niezdolny do pracy albo w przypadku zstępnego małoletniego, wynosi dwie trzecie wartości udziału spadkowego, który by mu przypadł przy dziedziczeniu ustawowym, a w innych zaś wypadkach - połowa wartości tego udziału.

Uprawnienie do zachowku jest zagwarantowane przez prawo spadkowe, którego uprawniony nie może być pozbawiony przez spadkodawcę, z wyjątkiem sytuacji kiedy występują przesłanki do wydziedziczenia (art. 1008 k.c.). Sens instytucji zachowku polega więc na ustawowym zagwarantowaniu osobie uprawnionej uzyskania określonej korzyści majątkowej ze spadku, niezależnie od woli spadkodawcy, a zatem nawet, gdy spadkodawca poprzez rozrządzenia testamentowe lub dokonane darowizny faktycznie doprowadził do pozbawienia uprawnionego do zachowku tych korzyści majątkowych.

Zgodnie z art. 991 § 2 k.c. roszczenie o zapłatę zachowku realizuje się w wypadku, gdy uprawniony nie otrzymał należnego mu zachowku bądź w postaci uczynionej przez spadkodawcę darowizny, bądź powołania do spadku, bądź w postaci zapisu. Roszczenie o zapłatę sumy pieniężnej potrzebnej do pokrycia zachowku albo do jego uzupełnienia przysługuje w stosunku do spadkobiercy.

Jeżeli uprawniony nie otrzymał należnego mu zachowku, roszczenie z tego tytułu przysługuje mu, nawet gdyby został powołany do spadku z ustawy lub na podstawie dziedziczenia testamentowego (por. wyroki Sądu Najwyższego z dnia

13 lutego 2004 r., II CK 444/02, OSP 2007, nr 4, poz. 51, z dnia 30 stycznia 2008 r., III CSK 255/07, OSNC 2009, nr 3, poz. 47). W sytuacji, gdy uprawniony nie może otrzymać należnego mu zachowku od spadkobiercy lub osoby na rzecz której został uczyniony zapis windykacyjny, może on żądać od osoby, która otrzymała od spadkodawcy darowiznę doliczoną do spadku, sumy potrzebnej do uzupełnienia zachowku. Jednakże obdarowany jest obowiązany do zapłaty powyższej sumy tylko w granicach wzbogacenia będącego skutkiem darowizny (art. 1000 § 1 k.c.) Jeżeli obdarowany sam jest uprawniony do zachowku, ponosi odpowiedzialność względem uprawnionego do zachowku tylko do wysokości nadwyżki przekraczającej jego własny zachówek (art. 1000 § 2 k.c.).

Według stanu faktycznego sprawy, powód został powołany do spadku po swojej matce M.W. z ustawy, ale wskutek tego nie otrzymał po niej jakiejkolwiek korzyści majątkowej, gdyż spadkodawczyni za życia rozporządziła całym swoim majątkiem (udziałem w 4/6 częściach w nieruchomości położonej w [...] przy ul. G. 35), w formie darowizny na rzecz brata powoda W.W., który zmarł przed M.W.. Przedmiot darowizny wszedł do majątku spadkowego po W.W., który z mocy ustawy nabyły pozwana i jej matka H.W. po połowie. Ostatecznie po dokonaniu działów spadkowych przedmiotowa nieruchomość stała się ich współwłasnością po połowie, zaś na rzecz powoda została zasądzona spłata odpowiadająca jego udziałowi nabytemu w spadku po ojcu.

Z powyższego przedstawienia wynika, że powód wskutek darowizny dokonanej przez M.W. na rzecz W.W. pomimo, że formalnie dziedziczy po matce nie uzyskał po niej żadnej korzyści majątkowej, a zatem jego zachówek nie został pokryty. Gdyby więc nie darowizna jego matki na rzecz W.W., uzyskałby w wyniku spadkobrania po niej korzyść majątkową odpowiadającą wartości $\frac{1}{3}$ części tej nieruchomości. Z kolei wysokość zachowku powoda po M.W. odpowiada połowie z $\frac{1}{3}$ wartości przedmiotowej nieruchomości. Skomplikowanie stanu faktycznego tej sprawy w kontekście przepisów regulujących zachowek w zakresie osób zobowiązanych do jego pokrycia, wynika z faktu, że obdarowany W.W. zmarł przed M.W., która nie pozostawiła majątku, z którego mogłoby być pokryte roszczenie powoda o zachówek. Ten brak majątku uczynił

bezprzedmiotowym dział spadku po M.W., a w konsekwencji wykluczył możliwość zastosowania art. 1041 k.c. w zw. z art. 1040 k.c.

Legitymacja bierna pozwanej A.W. jako córki W.W. nie wynika z art. 1000 § 1 k.c., gdyż to nie na jej rzecz została uczyniona darowizna przez M.W.. Jeżeli zaś chodzi o podstawę prawną z art. 991 § 2 k.c., to wprawdzie pozwana jest spadkobierczynią ustawową po M.W., ale jak wspomniano, spadkodawczyni nie pozostawiła majątku, a w dodatku pozwana jest również osobą uprawnioną do zachowku po M.W. (art. 999 § 1 k.c. w zw. z art. 999 k.c.). Z kolei z racji śmierci W.W. przed M.W., za jego życia nie mogło być jeszcze dochodzone przeciwko niemu przez powoda roszczenie o zachówek jako dług spadkowy (art. 922 § 3 k.c.).

Zważywszy jednak na okoliczność, że przedmiot darowizny wszedł do majątku W.W., a następnie po jego śmierci w niezmienionej postaci został nabyty przez jego spadkobierczynie, zaś powód wskutek tej darowizny został pozbawiony możliwości uzyskania zachowku, bowiem M.W. po śmierci W.W. nie nabyła żadnego majątku, właściwą podstawą prawną przyjęcia legitymacji pozwanej A.W. jako osoby odpowiedzialnej za pokrycie roszczenia powoda o zachówek, jest art. 922 § 1 i 3 k.c. w zw. z art. 1034 § 2 k.c. Przyjęcie innej interpretacji oznaczałoby, iż powód nie może zrealizować w stanie faktycznym tej sprawy roszczenia o zachówek tylko na skutek tego, że jego brat obdarowany przez spadkodawczynię, zmarł przed nią. Takie różnicowanie pozycji prawnej uprawnionego do zachowku, w wypadku, gdy przedmiot darowizny w niezmienionej postaci pozostaje w majątku spadkobierców obdarowanego byłoby sprzeczne z istotą zachowku i wynikającym stąd prawem osoby wymienionej w art. 991 § 1 k.c. Gdyby bowiem nie została dokonana darowizna, powód mógłby zaspokoić swoje roszczenie o zachówek. Zatem brak możliwości zaspokojenia tego roszczenia pozostaje w związku przyczynowym z tą darowizną. Taki stan rzeczy wykreował po stronie obdarowanego (w tym wypadku W.W.) obowiązek pokrycia przyszłego roszczenia jego brata S.W. o zachówek po matce, który to obowiązek z chwilą śmierci W.W., z mocy art. 922 § 1 i 3 k.c. przeszedł na jego spadkobierczynie, stając się potencjalnym (warunkowym) długiem spadkowym, którego aktualizacja skutkująca wymagalnością roszczenia o zachówek nastąpiła z chwilą śmierci darczyńcy (M.W.), bowiem przedmiot darowizny wszedł w skład masy spadkowej po zmarłym

obdarowanym, zaś po dokonanej darowiźnie, darczyńca nie nabyła majątku, z którego jej spadkobierca uprawniony do zachowku mógłby się zaspokoić.

Sąd drugiej instancji przyjmując prawidłowo co do zasady odpowiedzialność pozwanej za zachowek jako dług spadkowy po W.W., nie trafnie jednak połączył tą podstawę prawną z podstawą z art. 1000 § 1 k.c. Wszak pozwana nie była obdarowaną przez M.W.. Odpowiedzialność za dług spadkowy w postaci zaspokojenia roszczeń o zachowek jest samodzielną podstawą prawną w stosunku do podstawy z art. 1000 k.c. Sąd Apelacyjny przeprowadzając symulację stanu majątkowego pozwanej na gruncie stanu faktycznego tej sprawy przy założeniu, że nie zostałaby dokonana darowizna na rzecz W.W. przez M.W., w kontekście oceny granic wzbogacenia (art. 1000 § 1 zd. 2 k.c.), pominął okoliczność, iż wówczas powód uzyskałby korzyść majątkową ze spadku odpowiadającą 1/3 części wartości przedmiotowej nieruchomości. Ponadto nie uwzględnił, że problem nie tkwi w powołaniu powoda do spadku po M.W., lecz w tym, iż mimo powołania, nie otrzymał żadnej korzyści majątkowej, która mogłaby być zaliczona na poczet zachowku.

Sądy obu instancji zakwalifikowały umowę częściowego działu spadku po T.W. i zniesienia współwłasności z dnia 3 marca 1998 r. zawartą pomiędzy M.W. a W. W., na podstawie której M.W. przeniosła na rzecz W.W. przysługujący jej udział we własności przedmiotowej nieruchomości wynoszący 4/6 części jako umowę darowizny w czystej postaci. Zwrócić jednak uwagę należy, że w akcie notarialnym brak oświadczenia M.W. o zrzeczeniu się spłaty. Złożyła natomiast oświadczenie, w którym zastrzegała sobie prawo bezpłatnego i dożywotnego zamieszkiwania w budynku będącym przedmiotem tej umowy. Jakkolwiek, na jej rzecz nie powstało prawo dożywocia w rozumieniu art. 908 § 1 k.c., czy ograniczone prawo rzeczowe, jak np. użytkowanie czy służebność osobista, a to z racji braku stosownego oświadczenia W.W. wyrażonego w wymaganej prawem formie, niemniej jednak, nie można przyjąć, iż tego rodzaju zastrzeżenie ze strony M.W. było pozbawione skutków obligacyjnych, skoro niespornym jest, że mieszkała ona w tej nieruchomości z obdarowanym, który taki stan rzeczy w pełni akceptował.

W kontekście treści oświadczenia M.W. oraz tego, że z zastrzeżonego świadczenia faktycznie korzystała, brak jest podstaw do przyjęcia, że podstawą przysporzenia z jej strony była *causa donandi* w czystej postaci, która polega na dokonaniu takiej czynności wyłącznie po to, aby nastąpiło przysporzenie na rzecz innej osoby bez ekwiwalentu. Oczywiście przy porównaniu wzajemnych świadczeń zachodzi widoczna dysproporcja, ale taką czynność należało potraktować jako tzw. darowiznę obciążliwą (*negotium mixtum cum donatione*), czyli darowiznę połączoną z częściową odpłatnością, która w tym przypadku polegała na bezpłatnym i dożywotnim korzystaniu z budynku przez M.W..

W związku z tym wartość udziału w nieruchomości przyjęta do podstawy obliczenia zachowku powinna ulec obniżeniu o wartość opisanych świadczeń powtarzających się.

Z tych względów, Sąd Najwyższy rozstrzygając skargę kasacyjną powoda orzekł na podstawie art. 398¹⁵ § 1 k.p.c. oraz art. 108 § 1 i 2 k.p.c. w zw. z art. 398²¹ k.p.c. i art. 391 § 1 k.p.c.

kc

jw